

КНИГОЗНАВСТВО ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 002.2:316.77

**СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНА ПРИРОДА КНИГИ У ПЕРСПЕКТИВІ
МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

В.А.Маркова

У статті зроблено огляд книгознавчих досліджень з використанням міждисциплінарного підходу до розгляду соціально-комунікативної природи книги. Запропоновано власний блок дисциплін, необхідний для створення цілісного уявлення щодо книги як феномена соціальної комунікації.

Ключові слова: книгознавство, книга, соціальні комунікації, природа книги, міждисциплінарний підхід.

In the article the review of researches in the field of book science is done with the use of the interdisciplinary approach to consideration of socialcommunicative nature of book.. The own block of disciplines, necessary for creation of integral presentation in relation to a book as phenomenon of social communication, is offered.

Як зазначає Макс Вебер, модерн у культурі розпочався з руйнації єдиного світогляду, що був втіленим у релігії і метафізиці, і виникненням на його місці трьох автономних сфер: науки, моралі і мистецтва. А в межах кожної зі сфер, у свою чергу, також відбувалася спеціалізація. Таким чином, модерна культура була культурою "спеціалістів". Багато в чому постмодернізм, з його стиранням меж між елітарною і масовою культурами, плюралізмом дискурсів, у тому числі і наукового, став саме негативною реакцією на обмеженість спеціалізації. ХХ ст. зіткнулося з цілою низкою проблем, що не можуть бути вирішеними в площині лише певної спеціальності, а тому міждисциплінарність повністю легітимізувала свій статус.

Особливо важливим є застосування міждисциплінарного підходу до феноменів, що є об'єктами різних наук. До таких належить і книга. Пріоритет у вивченні її змісту традиційно належав літературознавчим дисциплінам, а форми – книгознавчим. Розуміння соціально-комунікативної природи книги, як її сутнісної якості, неможливе у межах лише однієї дисципліни. Тому метою даної статті є огляд існуючих міждисциплінарних напрямків наукової рефлексії щодо книги як соціально-комунікативного феномену та окреслення контурів міждисциплінарного дослідження книги в сучасних умовах, що характеризуються конкуренцією з електронними засобами комунікації.

На необхідності застосування міждисциплінарного підходу до феномена книги наголошував ще М.М.Куфаєв. 1924 р. він писав: "Суттєво відрізняючись від історії літератури, історії розумового розвитку, історії культури, мистецтва та ін., наука про книгу, або книго-знавство, зі своєї точки зору вивчає книгу, часто говорячи на спільні теми з названими науками і часто використовуючи їх наукові висновки [10, 62]". І своєю працею "Книга в процесі спілкування" він повною мірою продемонстрував продуктивність використання лінгвістичного, психологічного, соціологічного, історичного, культурологічного та філософського інструментарію в дослідженні соціально-комунікативної природи книги [10]. Завдяки цьому йому вдалося створити цілісне уявлення про книгу як єдність матеріального і духовного, індивідуального і соціального, книгу, як явище культури, і одночасно її фактор.

"Друге народження" книгознавства (після того, як воно було заборонено як ідеалістична наука) у 60-і рр. відбувалося під знаком пошуку власного наукового інструментарію, в умовах конкурентної боротьби з новою наукою – інформатикою. Такими науковими підходами стали: функціональний (А.І.Барсук, І.Є.Баренбаум), комплексний (О.О.Сидоров, Н.М.Сикорський), а також системно-типологічна концепція (А.О.Беловицька, О.А.Гречихін) [3; 5]. Остання ґрунтувалася на принципі комунікативності і являла собою саме творче засвоєння і

застосування інформаційного дискурсу в книгознавстві. У межах даної концепції передбачалося дослідження книги в якості складової єдиного комунікативного процесу: "сутність книги як об'єктивного явища соціальної дійсності полягає у тому, що вона представляє собою одну з форм способу перетворення, організації виробу індивідуальної свідомості у виріб суспільної свідомості, тобто є однією з форм способу соціальної комунікації [3, 146]".

У 70-і рр. В.М.Ляхов розробляє свою теорію мистецтва книги також у межах інформатики. Комунікативну функцію книги він вважає головною, і, саме з урахуванням того, що книжковий організм знаходиться в стані постійної адаптації до зовнішніх умов, у ході якої удосконалюються його комунікативні можливості, він створює універсальну системну модель функціональної структури книги [11, 66].

Ще одним із плідних застосувань міждисциплінарного підходу в книгознавчих дослідженнях стала семіотика книги [8; 14]. Це знайшло відображення і в енциклопедії "Книга", де книга розглядається як знакова система, в якій для обміну семантичною інформацією між двома іншими системами (автором – реально існуючим світом, автором – читачем) використовується сукупність шрифтових знаків або інших графічних образів, що сприймаються візуально, відтворених на аркушевому матеріалі рукописним або поліграфічним способом [9, 299]. Водночас слід відмітити, що семіотика книги як науковий напрямок не сформувалася. На сьогоднішній день застосування семіотичного інструментарію у книгознавстві є лише поодинокими випадками.

Необхідність міждисциплінарності поставила й при вирішенні питання співвідношення книги з засобами масової комунікації. "Хоча аудіовізуальні засоби масової інформації з'явилися набагато пізніше "літературних", саме вони прискорили формування інтегрального підходу до книги [8, 12]". Упродовж 60-80-х рр. на сторінках професійних видань, на наукових конференціях не затихала дискусія: чи вважати книгу засобом масової комунікації? Спільної думки з цього приводу так і не знайдено. Але ця дискусія стала певною мірою симптоматичною, вона провела межу між "інформатиками" (книгознавцями, що йшли на активне співробітництво з інформатикою,

а в даному питанні пропонували спиратися на загальну теорію засобів масової комунікації) і "традиціоналістами" (вченими, що намагалися обмежуватися власним пізнавальним інструментарієм книгознавства) [7].

До напрямків, що використовують міждисциплінарний підхід майже протягом двох сторіч, відносяться соціологія читання та психологія читання. Але вони значною мірою розвиваються в межах бібліотекознавства і більшу увагу зосереджують на творі, майже зовсім ігноруючи видання (традиція, що бере свій початок від робіт М.А.Рубакіна).

Із початку 70-х рр. у науковій літературі розвивалася концепція соціальної інформації і соціальної комунікації як єдиної наукової дисципліни, що узагальнює весь комунікаційний цикл (А.В.Соколов), одним з результатів чого стало створення метатеорії соціальної комунікації. А.В.Соколов, підбиваючи підсумки в галузі вивчення соціальної комунікації, зазначає, що комунікаційна проблематика стала складовою частиною як фундаментальних, так і прикладних суспільних наук, але цілісна теорія соціальної комунікації не сформована. Він вважає, що необхідним є створення узагальнюючої метатеорії, яка використовує зміст конкретних теорій для побудови узагальнюючих концепцій (типологій, періодизацій, закономірностей, принципів, тенденцій). А.В.Соколов вважає, що соціально-комунікативна проблематика займає значне місце в предметах суспільнознавчих (лінгвістика, літературознавство, мистецтвознавство, журналістика, соціологія комунікації), людинознавчих (психологія спілкування, педагогіка), культурознавчих (соціологія культури, семіотика, книгознавство, теорія масової комунікації, бібліотекознавство, бібліографознавство, музеєзнавство та ін.) наук, а також в науковій інформатиці, що знаходиться на межі технічних і суспільнознавчих наук. Технічні дисципліни вивчають комунікаційну проблематику з точки зору технічного забезпечення смислової комунікації. З початку ХХ ст. комунікаційна проблематика є однією з пріоритетних для філософської думки. Комунікація також вивчається у математиці. Важливу роль їй відводять і в богослов'ї.

У межах метатеорії соціальної інформації книга розглядається як комунікаційний канал (реальна чи уявна лінія зв'язку, якою повідомлення рухаються від комуніканта до

реципієнта), який належить до документної комунікації. Окрім того, важлива роль відводиться книзі при розгляді еволюції соціальних комунікацій. А.В.Соколов виділяє наступні рівні комунікаційної культури, що визначаються нормами та способами фіксації, збереження та розповсюдження культурних смислів, які панують у суспільстві: словесність – книжність – мультимедійність. Причому книжність ділиться на три покоління: палеокультурне (рукописна книга), мануфактурне неокультурне (мануфактурний книгодрук), індустріальне неокультурне (машинна поліграфія), і охоплює період з III тис. до н.е. до I пол. XX ст. [16]. Щодо останньої дати є сумніви, адже незважаючи на вступ суспільства в еру мультимедійності, документна комунікація і на сьогоднішній день не втратила своєї пануючої позиції в суспільстві, бо зміст будь-якого мультимедійного повідомлення гарантується існуванням документного оригіналу. А як зазначає Г.М.Швецова-Водка, "забезпечення суспільства інформацією відбувається, головним чином, завдяки існуванню і застосуванню в документаційному процесі книги як особливого виду документа [17, 217]".

Таким чином, можна зробити висновок, що міждисциплінарний підхід у вивченні соціально-комунікативної природи книги застосовувався або лише для розгляду певних аспектів цієї проблеми (семіотика книги, мистецтво книги, психологія читання, соціологія читання, книга як засіб масової комунікації), або книга сама була лише певним аспектом у більш широкому полі дослідження (мета-теорія соціальної інформації А.В.Соколова). Винятком є лише праця М.М.Куфаєва "Книга в процесі спілкування", але вона написана надто давно. Також слід урахувати те, що в більшості досліджень соціально-комунікативна природа книги розглядалася в межах інформатики, а такий погляд є обмеженим. Показовим є той факт, що останніми роками з'являються публікації, в яких зосереджується увага на змістовній складовій комунікації [6; 18]. Тому вважаємо за необхідне окреслити контури майбутнього міждисциплінарного дослідження соціально-комунікативної природи книги з урахуванням усіх сучасних тенденцій, що мають на неї вплив.

Уже в діалозі Платона "Федр", який можна вважати першим науковим джерелом з теорії комунікації, відзначається, хоча й

у негативному сенсі, комунікативна природа письмово фіксованого слова ("Кожен раз написаний твір мандрує то сюди, то туди..." (275, E). Тобто, книга виникла як засіб подолання часово-просторових меж спілкування між людьми, і, природно завжди сприймалася таким чином чи то з негативної позиції (як у Платона, що надавав перевагу усному слову), чи з позитивної (як у його учня Аристотеля: "Не треба забувати, що кожному роду красномовства відповідає особливий стиль. Один стиль для мовлення письмового, другий для мовлення в спорі... [1, 204]"). Завжди була людина (автор), яка б прагнула, щоб її повідомлення стало надбанням інших, а з винаходом писемності – читачів. Тобто, елементарну комунікативну структуру можна представити як автор-книга-читач. Але треба брати до уваги, що книга має подвійну природу: її зміст – духовна складова – вкарбований у слова і втілений у матеріальну форму. А тому слід мати на увазі, що книга є цілісність, в якій поєднуються зміст, знакова та матеріально-конструктивна форма (М.М.Куфаєв, О.А.Гречихін).

II пол. XX ст. стала часом випробування для традиційної книги, форма якої (кодекс) була пануючою з перших віків нашої ери. У постмодерністських концепціях були поставлені під сумнів ідеї смислу, автора, а потім і читача. Ці процеси, і за часом, і за суттю, співпали з розвитком нових інформаційних технологій і стали їхнім ідеологічним підґрунтям [12]. Смысл став множинністю смислів, смыслом як "процесом виробництва смислу" (Ю.Кристева), "слідом" (Ж.Дерріда). Місце книги, що втілювала ідею цілісності, посіло "нелінійне письмо" (Ж.Дерріда), "інтертекст" (Ю.Кристева), "багатомірний простір, де сполучаються і сперечаються один з одним різні види письма" (Р.Барт), технологічним втіленням якого став гіпертекст. Автор став "авторською функцією", "керівником проекту" (у випадку колективної творчості в Інтернеті). Разом з читачем він знайшов своє уособлення у фігурі "користувача". Очевидно, що за цих умов традиційна книга потребує апології, і вести її потрібно саме з позиції унікальності книги як соціально-комунікативного явища.

Водночас, за рідкісними випадками, ми маємо справу з повною ізоляваністю книго-знавчого дискурсу. Такий стан справ не можна вважати задовільним в умовах сучас-

ної конкуренції з електронними засобами інформації. Наприкінці 90-х рр. це призвело до того, що книгознавці, особливо ті, що дотримувалися традиційних поглядів, опинилися в стані розгубленості перед натиском нових інформаційних технологій і знайшли за краще відмежуватися від них, виправдовуючись тим, що електронна книга не є об'єктом книгознавства [2]. "Інформатики" ж навпаки, дотримувалися точки зору на книгу як на "спосіб інформаційного спілкування, що формується культурно-історично" (О.А.Гречіхін), а тому електронну книгу доцільно розглядати в книгознавчому аспекті [4; 5]. Таке протистояння призвело лише до того, що на наших очах виникло ніби два книгознавства з різними об'єктами та дослідницьким інструментарієм. Це протистояння можна зняти, якщо повернутися до цілісного погляду на природу книги, рефлексувати не лише з приводу традиційної форми книги та впадати в розпач, що її витісняють електронні засоби інформації, а й урахувати ті трансформації, що відбуваються з книгою в умовах інформаційного суспільства [13; 15]. Аналіз зазначеного процесу неможливий без залучення праць теоретиків інформаційного суспільства (Д.Белл, Е.Торфлер, Масуда), представників постмодерністської філософії (Ж.Дерріда, Ж.Дельоз, Ф.Гваттарі, Ю.Кристева, Р.Барт, М.Фуко, Ж.Бодріяр, Ж.-Ф.Ліотар), комунікативістики (Г.Інніс, М.Маклюен У.Онг).

Таким чином, ми можемо сформулювати блок питань, що потребують розкриття при розгляді соціально-комунікативної природи книги, і визначитися з дисциплінами, інструментарій яких доречно залучити. Зважаючи на те, що зараз ми живемо в перехідний період від книжкової до електронної комунікації, необхідно всебічно розглянути культурно-історичні передумови і наслідки виникнення і розвитку книжкової та електронної комунікацій, спираючись на аналіз основних концепцій, що присвячені даному питанню. Проводячи зазначений аналіз, насамперед необхідно зосередити увагу на причини тієї чи іншої оцінки зазначеного явища, бо в цілій низці випадків негативні оцінки виникнення писемності (особливо сучасні) корелюються з позитивною оцінкою розповсюдження мультимедійної комунікації ("неоархаїка"). Такий аналіз є можливим із залученням лінгвістичної, історичної, культурологічної та соціологічної дисциплін.

Елементарна схема соціальної комунікації може бути представлена як рух повідомлення від комуніканта (автора) до реципієнта (читача) з використанням певних інформаційних каналів. Водночас цей процес варіативний, він залежить від виду комунікації (наукова, масова), від характеру комунікаційної дії (наслідування, діалог, управління), від функції повідомлення (приміром, повідомлення з естетичною функцією характеризується неоднозначністю, причому його інформативність збільшується при збільшенні неоднозначності), від коду повідомлення (мовний, візуальний). Тому необхідно розглянути різні варіанти книжкової комунікації. Очевидно, що книга має знакову природу, тому вона може бути розглянута із застосуванням семіотичного інструментарію. Тут слід зважити на те, що, з одного боку, в книзі структурою означуваного буде зміст книги, а структурою означального – її матеріальна складова, з іншого ж, останню можна теж розглядати як знак, що є означальним, означуваним якого є його власне функціональне призначення. Також плідним буде розглянути структуру книги з точки зору семантики, синтактики та прагматики, а також первинної (денотируємої) та вторинної (конотируємої) функцій.

Комунікаційна діяльність автора і читача проходить у певному соціокультурному середовищі. Еволюція засобів комунікації йде паралельно з еволюцією культури. Важливою складовою кожного етапу розвитку культури є комунікаційна культура, яка визначається пануючими каналами фіксації, збереження та передачі культурних смислів. Тому важливим у межах даного дослідження є розгляд змін у комунікаційній діяльності автора і читача на різних етапах еволюції соціальних комунікацій. Вважаємо, що це, у свою чергу, є одним із факторів еволюції книги як феномена комунікації. Зазначений аналіз потрібно провести з залученням літературознавчих концепцій (постструктуралізм, рецептивна естетика). Також слід урахувати всі можливі рівні комунікації. Якщо брати комунікацію на рівні індивідуальному, потрібно залучення психологічного інструментарію. Якщо на суспільному рівні – важливим буде соціологічний підхід. Зважаючи на те, що книга відіграє важливу роль у міжкультурній комунікації, необхідним є залучення культурологічних знань. І нарешті, однією з найдавніших книжкових

комунікацій, що не втратила актуальності і на сьогоднішній день, є релігійна комунікація. Її вивчення неможливе без богослов'я.

У ході еволюційного розвитку книга удосконалювала свої комунікативні можливості. Зважаючи на те, що на шляху повідомлення від комуніканта до реципієнта постають комунікаційні бар'єри (технічні, мовні, соціальні, психологічні, гносеологічні та ін.), еволюція книги як комунікаційного каналу відбувається в напрямку подолання цих комунікаційних бар'єрів. А тому історія книги як феномена комунікації може бути розглянута з огляду на те, яким чином вона у своєму історичному розвитку долала комунікаційні бар'єри. Для такого аналізу потрібно залучення історії та мистецтва книги.

Доцільно також зупинитися на порівнянні комунікативних переваг і недоліків традиційної і електронної книги, що дасть підстави для прогнозу щодо подальшого розвитку комунікаційних каналів, можливостей співіснування друкованої і електронної книги. Зважаючи на те, що нині відсутні єдині формати представлення інформації в електронному вигляді, що

ускладнює і процеси її використання, важливим вважаємо зосередження уваги на питанні традицій друкованої книги і їхньому використанні в електронній книзі. Такий аналіз можливий на межі книгознавства й інформатики.

Для розуміння комунікативної природи книги важливим є питання впливу інших комунікаційних каналів на її еволюцію (усного, візуального, тактильного, електронного), збагачення комунікативних характеристик книги. Спираючись на ідеї М.Маклюєна щодо впливу засобу комунікації на саму комунікацію, доцільним також є порівняльний аналіз усної, книжкової та електронної комунікації в моделюванні реальності. З цією метою потрібно залучити інструментарій таких наук, як психологія, лінгвістика, інформатика.

Таким чином, лише в межах міждисциплінарного дослідження можна отримати цілісне уявлення щодо книги як феномена соціальної комунікації і довести її комунікативні переваги, які не спроможні замінити інші комунікаційні засоби.

Використана література

1. Аристотель и античная литература / АН СССР. Ин-т мировой литературы им. А.М. Горького. – М.: Наука, 1978. – 228 с.
2. Баренбаум И.Е. Книговедение и электронная книга / И.Е.Баренбаум // Книга: Исследование и материалы. – М., 1999. – Сб. 76. – С. 5-15.
3. Беловицкая А.А. Общее книговедение / А.А.Беловицкая. – М.: Книга, 1987. – 256 с.
4. Гиляревский Р.С. Электронная книга: современное состояние и перспективы развития / Р.С.Гиляревский // Книга: Исследование и материалы. – М., 1997. – Сб. 74. – С. 51-60.
5. Гречихин А.А. Вузovская учебная книга: типология стандартизация, компьютеризация : учеб.-метод. пособие / А.А.Гречихин, Ю.Г.Древс. – М., 2000
6. Григорьянц Е.И. Книга в контексте современной культурной коммуникации / Е.И.Григорьянц // Книга: Исследование и материалы. – М., 2004. – Сб. 82. – С. 51-59.
7. Ельников М.П. Книговедение, книга и средства массовой коммуникации (Проблема соотношения) / М.П.Ельников // Книга: Исследование и материалы. – М., 1989. – Сб. 57. – С. 17-38.
8. Червинский М. Система книги. Зберский Т. Семиотика книги / М.Червинский, Т.Зберский. – М.: Книга, 1981. – 128 с.
9. Книга // Энциклопедия. – М., 1999. – С.299-303.
10. Куфаев М.Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М.Н.Куфаев. – М.: Наука, 2004. – 188 с.
11. Ляхов В.Н. Искусство книги / В.Н.Ляхов. – М.: Сов. художник, 1978. – 221 с.
12. Маркова В.А. Книга в постструктуралистському дискурсі / В.А.Маркова // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. праць. – Х.: ХДАК, 2002. – Вип. 9. – С. 150-155.
13. Маркова В.А. Трансформація книги в умовах інформаційного суспільства / В.А. Маркова // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. праць. – Х.: ХДАК, 2004. – Вип. 15. – С. 101-110.
14. Немировский Е.Л. К вопросу об определении книги как знаковой системы / Е.Л.Немировский // История книги. Теоретические и методологические основы : сб. науч. тр. – М., 1977. – С. 34-43.
15. Остапова І. Електронна книга і традиційна книжкова культура / І.Остапова // Бібл. вісн. – 2003. – № 5. – С. 38-44.
16. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации : учеб. пособ. / А.В.Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 461 с.
17. Швецова-Водка Г.М. Документознаwство : навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 398 с.
18. Ямчук К.Г. Книга в коммуникационном процессе: ценностный подход / К.Г.Ямчук // Книга: Исследование и материалы. – М., 1994. – Сб. 68. – С. 38-48.